

Shahid Bahonar
University of Kerman

To Explain the Types of Regional Divisions of the Muslim lands in the *al-Maāalik wa al-Mamālik* by Istakhri

Seyadeh Saeideh Hoseinyzadeh¹ | Seyad Ali Mirnajad²

1. Department of Architecture, Faculty of Art and Architecture, Payame Noor University, Iran. E-mail: archisad@pnu.ac.ir

2. MA in Geography and Urban Planning, Shahedieh Municipality, Yazd, Iran, E-mail: mir.sa2010@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received 2025 February 11
Received in revised form 2025
July 7
Accepted 2025 August 9
Published online 2025
December 22

Keywords:

*Cultural-Political Divisions,
State,
The Islamic world,
Region.*

ABSTRACT

Purpose: The "Masālik wa Mamālik" written by al-Istakhri, is an important historical geography text containing significant historical-geographical information about the regions encompassed in the 4th century AH. This treatise was translated from Arabic to Persian and the Persian Samples is currently available. Various studies have been published about that in various languages, but fewer studies have focused on introducing and explaining the regional divisions in the cultural regions of different lands. Accordingly, the research aimed to extract various regional classifications in the cultural regions of the Islamic lands during the era of Istakhri based on the text of his translated treatise to determine whether architecture had a place in this matter.

Method and Research: The research method is content analysis with an interpretive-historical approach, and data collection was conducted through library and documentary methods.

Findings and Conclusions: The results indicate that the regions encompassed by Islam during the time of Istakhri and the translator of the book included various states due to their vast expanse, each introduced in separate divisions such as Diyar, Wilayat, rub' (quarter), Nahiyah, city, part of a city, Qasbah, Diyyah, and Tasuj. These divisions influenced the regional classification of the regions based on cultural differences, and various indicators were effective in this type of regional classification, which were analytically extracted from the text of this treatise. Some architectural examples, including urban fortifications, Dar Al-Darb (mint), and palaces with specific characteristics, were also noted.

Cite this article: Hosseinyzadeh, Seadeh Saeideh, Mirnajad, Seyad Ali. (2025) To Explain the Types of Regional Divisions of the Muslim lands in the "Almasalk -Mamalk" by Istakhri. *Journal of Iranian Studies*, 24 (48), 99-123.

<http://doi.org/10.22103/JIS.2025.24817.2700>

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: <http://doi.org/10.22103/jis.2025.24817.2700>

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

The "Masalik wa Mamalik written by al-Istakhri, is an important historical geography text containing significant historical-geographical informations about the regions encompassed in the 4th century AH. This treatise was translated from Arabic to Persian and the Persian Samples is currently available. Various studies have been published about that in various languages, but fewer studies have focused on introducing and explaining the regional divisions in the cultural regions of different lands. Initial Istakhri lived after the second great geographer of Islamic civilization, Ibn Khordadbeh, and contemporaneously with Abu Zayd Balkhi in the 4th century AH. He left behind a travelogue for future generations, utilizing the book "Surat al-Ard" by Balkhi and his own personal travels, which is one of the oldest writings on "routes and regions" that can also be translated as "the paths and countries". This treatise facilitates historical geography research for scholars. Accordingly, the research aimed to extract various regional classifications in the cultural regions of the Islamic lands during the era of Istakhri based on the text of his translated treatise to determine whether architecture had a place in this matter.

Methodology

This research has been conducted with an interpretive-historical approach and content analysis method. To this end, the content of the book "Masālik wa Mamālik," which is the text of the translation of the treatise "Masālik al-Mamālik," was initially analyzed to extract various regional classifications in the divisions of the territories encompassed within the Islamic sphere, and it was analyzed based on the text and compared with some similar examples. Then, the instances where architecture played a role were separated and introduced. In this article, the data were collected in a documentary-library manner, and the method of organizing the article is descriptive-analytical.

Discussion

In Masalek al-Mamalek, Istakhri divides the lands of Islam into twenty regions, and the land of revelation is mentioned as the starting point of the discussion because the House of God is located there. Besides the division of the twenty regions, Istakhri refers to a broader classification called mamlakat, which he defines as kingdoms. He introduces five Islamic kingdoms: the kingdom of Rome, the kingdom of China, the kingdom of Persia, and the kingdom of India. At first glance, it seems that his intention in composing the book, which is to mention the regions encompassed by the circle of Islam, contradicts this second classification. However, a closer examination of the text reveals that he refers to lands that were either fully or partially within the realm of Islam. When he states: "When Islam became evident, Muslims from every kingdom received a share, including those mentioned: from the kingdom of Rome, Syria, Egypt, Andalusia, and the Maghreb, and from the kingdom of India..." Therefore, when Istakhri mentions a kingdom like Rome, it is not because it is entirely Islamic, but because it also accommodates Muslims. With these interpretations, Istakhri has two general classifications in introducing the lands of the Islamic world: one based on the twenty regions and the other based on the kingdoms. His definition of a region refers to areas or lands that had a well-known name at that time. In this research, the various divisions of these regions and countries are introduced, taking into account the impact that architectural examples had in distinguishing and creating differentiation among these divisions.

Conclusion

According to the discussions and investigations of this research, the general divisions of regions began with the country, and the largest divisions of Muslim regions were the countries, while the smallest recognized unit within that territory was the locality. The country was defined based on monarchy and political power and had three distinguishing features: first, it had a ruler and a king; second, it was situated in a territory that was known for its ruler, possessing intellect, art, religion, knowledge, prosperity, and politics; and third, each country had distinct borders separating it from another country. Subsequent divisions included regions and provinces, each governed by a ruler or governor, within whose sphere of influence cities, towns, districts, quarters, villages, and localities were formed. This kind of division and naming was proportional to the hierarchy of lands in terms of function, size, geographical location, cultural, social, political, and economic aspects, and in accordance with the cultural ties of various peoples and ethnicities, numerous names were employed in the administrative-political literature of regions and areas in Islamic lands. Sometimes, several names and concepts were used in a single meaning for cultural regions; for instance, the definition of a village in Persian lands differed from that in Arab lands, and the translator's attention to detail in choosing words for translating a single concept, considering these differences, is commendable.

تبیین جایگاه معماری به عنوان یک شاخص منطقه‌بندی در تقسیمات اقالیم فرهنگی سرزمین‌های اسلامی قرن ۴ ه.ق (متکی بر مسالک و ممالک اصطخری)

سیده سعیده حسینی‌زاده^{۱✉}، سیدعلی میرنژاد^۲

۱. استادیار، گروه معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران archisad@pnu.ac.ir

۲. کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، شهرداری شاهدیه، یزد، ایران mir.sa2010@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	زمینه/ هدف: رساله «مسالک‌الممالک» اثر ابواسحاق ابراهیم‌بن‌محمد الفارسی‌الاصطخری از متون مهم جغرافیای تاریخی است که حاوی مطالب مهمی در باب جغرافیای طبیعی و انسانی اقالیم محاط در دایره اسلام مربوط به قرن ۴ ه.ق است. این رساله در قرون ۵ یا ۶ ه.ق از عربی به فارسی برگردانده شد. تا کنون پژوهش‌های مختلف درباره این رساله با دیدگاه‌های متفاوت و زبان‌های گوناگون منتشر شده، اما از حیث شناساندن و تبیین منطقه‌بندی در تقسیمات اقالیم فرهنگی سرزمین‌های مختلف، کمتر پژوهشی منتشر شده است. همچنین تبیین جایگاه مصادیق معماری در این تقسیم‌بندی‌ها علی‌رغم اهمیتی که در مطالعات تاریخی-جغرافیایی دارد، کمتر مورد توجه قرار گرفته است. این پژوهش با هدف استخراج انواع منطقه‌بندی در اقالیم فرهنگی سرزمین‌های اسلامی عصر اصطخری متکی بر متن ترجمه رساله وی انجام گردید و به‌علاوه سعی شد به این پرسش پاسخ داده شود که معماری به عنوان شاخصی در این منطقه‌بندی‌ها چه جایگاهی داشته است؟
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۲۳	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۴/۱۶	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۱۸	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱	
کلیدواژه‌ها: تقسیمات اقالیم فرهنگی، سرزمین‌های مسلمانی، ناحیه، قصبه، استحکامات شهری.	روش / رویکرد: روش پژوهش تحلیل محتوا با رویکرد تفسیری-تاریخی است و جمع‌آوری اطلاعات به روش کتابخانه‌ای و اسنادی انجام شده است.
	یافته‌ها/ نتایج: سرزمین‌های محصور در دایره اسلام عهد اصطخری و عهد مترجم کتاب، به دلیل وسعت پهناور مشتمل بر ممالک مختلفی بوده که هر کدام دارای تقسیماتی جداگانه اعم از دیار، ولایت، ربع، ناحیه، شهر، پاره‌شهر، قصبه، دیه، طسوج و دستکره بودند. این‌گونه تقسیمات در منطقه‌بندی اقالیم محصور در دایره اسلام علی‌رغم شباهت‌های لغوی-اصطلاحی به لحاظ معنایی-کارکردی با هم متفاوت بودند. شاخص‌های مختلفی در این نوع تقسیمات و منطقه‌بندی نقش داشتند. از جمله می‌توان به تفاوت‌های ناشی از نحوه حکمرانی و ساختار حکومتی، ویژگی‌های جغرافیایی و تفاوت‌های فرهنگی اشاره کرد. یکی از این شاخص‌ها که هم خود متأثر از این موارد و هم بر آن‌ها اثرگذار است، شاخص معماری است. در مسالک‌وممالک مصادیق معماری همچون استحکامات شهری، دارالضرب، قصر با معماری خاص و برگرفته از اقالیم فرهنگی هر منطقه در تقسیم‌بندی و تفاوت‌های حاصله نقش داشتند.

استناد: حسینی‌زاده، سیده سعیده؛ میرنژاد، سیدعلی (۱۴۰۴). تبیین جایگاه معماری به عنوان یک شاخص منطقه‌بندی در تقسیمات اقالیم فرهنگی سرزمین‌های اسلامی قرن ۴ ه.ق (متکی بر مسالک و ممالک اصطخری). *مجله مطالعات ایرانی*، ۲۴ (۴۸)، ۹۹-۱۲۳.

<http://doi.org/10.22103/jis.2025.24817.2700>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان.

۱. مقدمه

۱-۱. بیان مسئله

همزمان با رشد فن تاریخ‌نگاری بین مسلمانان به‌خصوص پس از نهضت ترجمه، در ذکر جغرافیای تاریخی شهرها و مناطق مختلف سرزمین‌های محاط در دایره اسلام تلاش‌هایی از سوی جغرافی‌نگاران مسلمان انجام شد. افزایش فتوحات مسلمانان از یک‌سو و گسترش تجارت با شهرهای دور و نزدیک، اهمیت سفر حج و همچنین مسافرت‌های تفریحی و جهانگردی از سوی دیگر، سبب شد که مسلمانان نسبت به جغرافیای شهرها و راه‌ها و دریاها حساسیت ویژه‌ای پیدا کنند و برای آن اهمیت خاصی قائل شوند؛ به‌خصوص که در قرآن کریم و احادیث اسلامی در خصوص سیر در زمین و دیدن آثار عبرت‌آموز بازمانده از اقوام پیشین توصیه‌های بسیار شده^۱ و در برخی پژوهش‌ها این موضوع بررسی شده است (جعفری، ۱۳۶۷: ۴۵). به غیر از این، نیاز و حس کنجکاو مسلمانان باعث می‌شد عده‌ای تمام یا بخشی از عمر خویش را صرف شناسایی بخش‌های مختلف کره خاکی نمایند و جای بس شگفتی است که کمبود یا نبود وسایل کافی هیچگاه مانع پیشرفت آنان نشده و عمر و سرمایه خود را صرف شناسایی سرزمین‌های مختلف نمودند (مؤذنی، ۱۳۷۵: ۸۶).

مهم‌ترین نتایج این پیشرفت‌ها را می‌توان کاربردی شدن آن‌ها در تبیین اقلیم گوناگون فرهنگی توسط پژوهشگران امروز دانست که با جستجوگری در متون تاریخی-جغرافیایی امکان استخراج و یافتن آن‌ها فراهم است. حکمفرمایی و استمرار طولانی‌مدت یک پدیده در یک منطقه را که آهسته و پیوسته در زمان (تاریخ) و مکان (جغرافیا) اتفاق می‌افتد، «اقلیم» نامیده‌اند. بر مبنای این تعریف، «اقلیم فرهنگی» حاصل تعامل سه حوزه تاریخ، جغرافیا و فرهنگ و برخاسته از شرایط تاریخی و جغرافیایی یک اقلیم است (احمدی، ۱۴۰۳: ۶۶). در اقلیم فرهنگی شرایط تاریخی و جغرافیایی طولانی‌مدت وجود دارد که در دوره‌های زمانی و البته بلندمدت رسوب کرده و به نام‌نشان^۲ فرهنگی یک اقلیم تبدیل شده است. در این‌گونه موارد دیگر تغییرات لحظه‌ای و کوتاه‌مدت با آثار موقت مطرح نیست، بلکه از آثار عمیق و حتی ماندگار تغییرات رونمایی می‌شود.

یکی از شاخص‌های تعیین‌کننده هر منطقه توجه به این آثار عمیق تحت شرایط ایجاد نام‌نشان مربوطه است که در منطقه‌بندی اقلیم‌های فرهنگی کاربرد دارد. در ذیل موضوعات مربوط به اقلیم فرهنگی می‌توان به ذکر تقسیمات و منطقه‌بندی سرزمین‌هایی که اولاً اسلام نام‌نشان فرهنگی آن‌ها است، ثانیاً معماری به عنوان یکی از مصادیق فرهنگی آن با پهنه تاریخی وسیع و آثار ماندگار خود نام‌نشان دیگر این اقلیم فرهنگی است، اشاره کرد. این موضوع علی‌رغم اینکه در مطالعات جغرافیای تاریخی ایران سرزمین‌های اسلام اهمیت زیادی دارد، اما تاکنون زیاد مورد توجه قرار نگرفته و به نظر می‌رسد جای آن در پژوهش‌های این حوزه خالی است. با توجه به آنچه گفته شد، محتمل است بتوان با مراجعه به متن ترجمه فارسی رساله مسالک‌الممالک اصطخری^۳ شاخص‌هایی را برای چنین منطقه‌بندی‌هایی در قرن چهارم ه.ق یعنی زمانی که آغاز و البته اوج شکوفایی مکاتب جغرافیایی است، شناسایی و استخراج کرد. در این مقاله به تبیین برخی از این اقلیم فرهنگی در مسالک و ممالک و تأثیر معماری در

گونه‌بندی این تقسیمات همت گماشته شد. همچنین جایگاه معماری در این گونه‌بندی تقسیمات در سرزمین‌های مذکور تبیین و سعی شد به سؤالات زیر پاسخ گفته شود:

۱. منطقه‌بندی در تقسیمات اقلیم فرهنگی سرزمین‌های مسلمانی قرن ۴ ه.ق چگونه بوده است؟

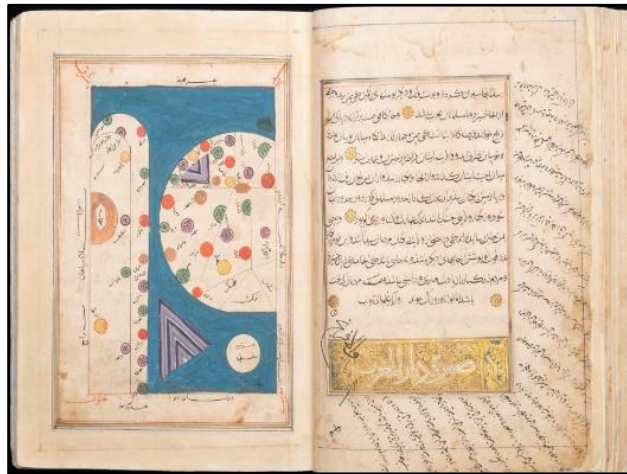
۲. معماری به عنوان یک شاخص در این منطقه‌بندی چه جایگاهی داشته است؟

۱-۲. پیشینه پژوهش

مسالك الممالک رساله جغرافیایی-تاریخی تألیف ابواسحاق ابراهیم اصطخری، معروف به کرخی، از مردم اصطخر فارس است که به فارسی برگردانده شده و با عنوان مسالک و ممالک در اختیار و موجود است. دو ترجمه فارسی از این کتاب به کوشش ایرج افشار به چاپ رسیده که یک نسخه آن به نام مسالک و ممالک به خط محمد بن سعد بن محمد نخجوانی، معروف به ابن ساوجی در ۷۲۶ ق/ ۱۳۲۶ م در اصفهان کتابت شده است. افشار در مقدمه کتاب از وجود ۱۸ نسخه خطی از کتاب اصطخری یاد کرده است. در این پژوهش از هر دو نسخه استفاده و به آن‌ها استناد شده است.

اصطخری پس از دومین جغرافی‌نویس بزرگ تمدن اسلامی یعنی ابن خردادبه (رفیعی، ۱۳۸۶: ۱۰۰) و همزمان با ابوزید بلخی در قرن ۴ ه.ق می‌زیست. وی با استفاده از کتاب صور/الارض بلخی و مسافرت‌های شخصی خودش سفرنامه‌ای را برای آیندگان پس از خود به یادگار گذاشت که از قدیمی‌ترین مؤلفات در باب «مسالک و ممالک» است (م.ه، ۱۳۲۸: ۳۴۱) که می‌توان آن را به «خط سیرها و کشورها» نیز ترجمه کرد (علائی، ۱۳۷۱: ۲۷۶). این رساله برای پژوهشگران، پژوهش‌های جغرافیایی تاریخی را تسهیل می‌کند.

از طرفی، او را به عنوان یکی از بزرگترین جغرافی‌دانان و نقشه‌نگاران مسلمان پارسی (علائی، ۱۳۷۱: ۲۷۶) و نیز یکی از سردمداران مکتب جغرافیایی بلخی-اصطخری در جهان اسلام و نهضت پس از ترجمه می‌شناسند (رفیعی، ۱۳۸۶: ۱۰۳). او بنابر قول خودش، ممالک اسلامی از بلاد^۴ هند تا مغرب را سفر کرد (اصطخری، ۱۳۶۸: ۵-۶) و ره‌آورد این سفرها را با تألیف دو کتاب به نام‌های صورالاقالیم و مسالک الممالک به جهانیان عرضه داشت (شکل ۱) که مسالک الممالک از مهم‌ترین سفرنامه‌های دوران اسلامی محسوب می‌گردد (مؤذنی، ۱۳۷۵: ۸۹). از خلاصه متن عربی این رساله نسخه ترجمه شده‌ای به زبان فارسی وجود دارد که به احتمال قوی در قرون ۵ و ۶ ه.ق برگردان شده است. هرچند گفته می‌شود ترجمه فارسی آن در مقام مقایسه با متن عربی کاملاً موافق و مطابق نیست، اما بدون تردید به علت قدمت نثر و محتوای رساله همچنین قدمت متن فارسی آن شایسته است که مورد اعتنا قرار گیرد. این ترجمه با مقدمه‌ای از مرحوم ایرج افشار در نسخ مختلف انتشار یافته که مورد استناد در این پژوهش است.

شکل ۱: قسمتی از نسخ قدیمی المسالك الممالک (منبع: <https://collection.louvreabudhabi.ae/>)

یکی از ویژگی‌های ممتاز این متن مصور بودن آن است که نقشه‌های رنگی از جغرافیای فرهنگی سرزمین‌های اسلام ارائه می‌دهد. بنابر گفته اصطخری، این سرزمین‌ها به بیست بخش تقسیم شده و متفاوت از هفت اقلیمی است که قدمای یونان و دیگر متون کهن ارائه کرده بودند. برخلاف تمام آثار جغرافیایی بعد از آن، این اثر در تاریخ زود هنگام به فارسی ترجمه شد (بولشاکوف، ۲۰۱۲). کتاب فوق‌الذکر در حوزه جغرافیای جهان حاوی مطالب مهمی است و آنچه مؤلف کتاب بر آن تصریح دارد، ذکر جغرافیای بلادی است که در حیطه جهان اسلام قرار دارد، چنانکه در متن کتاب نیز آمده: «مراد ما از تصنیف این کتاب آن است که از اقلیم‌های روی زمین یاد کنیم؛ آنچه دایره اسلام بدان محیط است» (اصطخری، ۱۳۴۰: ۳). اهمیت کتاب علاوه بر موارد فوق‌الذکر در این است که اصطخری در طول حیات خود بسیار سفر کرده، سرزمین‌ها و ممالک مختلفی را از نزدیک مشاهده نموده و توضیحاتی که در کتاب خود راجع به آن‌ها می‌دهد، برخاسته از بطن تاریخ، جغرافیا و فرهنگ بلاد مذکور است. همچنین برخلاف برخی متون مشابه کاملاً متأثر یا الگو گرفته از متون جغرافیایی قبل از خود نیست و مشاهدات میدانی مؤلف را نیز شامل می‌شود. رساله مسالك الممالک مورد توجه پژوهشگران مختلفی در اقصی نقاط جهان قرار گرفته و مقالات، شرح و تفسیر، ترجمه و تحلیل‌های گوناگونی به زبان‌های مختلف فارسی، عربی، ترکی، انگلیسی، فرانسوی، آلمانی و حتی روسی (جدول ۱) بر این کتاب در موضوعات مختلف نوشته شده است. در حوزه‌های مختلف جغرافیایی (طبیعی و انسانی)، تاریخی، باستان‌شناسی، حتی سیاسی و اقتصادی از روی مطالب یا نقشه‌ها و تصاویر این کتاب مطالبی نگاشته و پژوهش‌هایی منتشر شده است. اما در خصوص نحوه تقسیم‌بندی‌های منطقه‌ای در جغرافیای تاریخی سرزمین‌های اسلامی آنچنان که از متن رساله اصطخری با مفاهیم خاص و به‌کار برده شده توسط وی استخراج و تبیین شده باشد، تاکنون مطلبی منتشر نشده است. همچنین در خصوص اینکه آیا معماری در این نوع منطقه‌بندی نقش و جایگاهی داشته یا نه، هم پژوهشی انجام نشده است.

جدول ۱: معرفی پژوهش‌های انجام شده مرتبط با موضوع این مقاله (مأخذ: نگارنده)

عنوان پژوهش	پژوهشگر و سال انتشار	موضوع پژوهش	توضیحات
Estakri, Abu Eshaq Ebrahim	دائرةالمعارف ایرانیکا، ۲۰۱۲	معرفی شخصیت اصطخری	توضیح ویژگی‌های کلی کتاب اصطخری
Die Istakhrī-Balkhī Frage	M. J. de Goeje, 1871	مکتب اصطخری - بلخی	پژوهش تاریخی در نسخ کتاب مذکور
La description du Maghreb dans la géographie d'al-Iṣṭakhri	André Miquel, 1973	توصیف سرزمین مغرب	پرداختن به توصیفات سرزمین مغرب توسط اصطخری
Die Wiener Handschrift des persischen Balchī-Iṣṭachri	H von Mžik, 1953	معرفی نسخه وینی کتاب	یکی از نسخ وینی کتاب مذکور بررسی شده است.
اصطخری	عنایت‌الله رضا، ۱۳۹۹	معرفی اجمالی اصطخری و کتابش	اطلاعات توصیفی از اصطخری و متن نوشتار او
Natural Geography of Al-Istakhri	Shamkhi Faysal Al-Asadi, Rawa'a Abdul Razaq Al-Jamal, 2016	تحلیل مسالک‌الممالک اصطخری	این پژوهش محدود به مطالعه جغرافیای طبیعی کتاب فوق و براساس مفاهیم علمی مدرن است.
Century Arab The 10th Geographers Al-Istakhri and Ibn Hawqal on Qabq	Magomed Gizbulaev, 2022	جغرافی دانان عرب قرن دهم، الاصطخری و ابن حوقل در قفقاز	معرفی تاریخ قفقاز در قرن دهم متکی بر مسالک‌الممالک
بررسی و تحلیل تصویر سیستان در المسالک و الممالک اصطخری	احسان قبول، عبدالله رادمرد، محمد رضا گلی، ۱۴۰۲	ارائه تصویر کلی از جامعه سیستان متکی بر کتاب اصطخری	پایش انواع تصاویر مربوط با سیستان در اثر اصطخری بر پایه دانش تصویرشناسی
İstahrī ve Mesâlikü'l-Memâlik'i.	Murat Aġarı, 2015	مرور اطلاعات سیاسی المالک و الممالک	ارزیابی واقعیت‌های سیاسی براساس تاریخچه سیاسی موجود در کتاب اصطخری
Regional Geography in the Book of Paths and Kingdoms by Al-Istakhri "An Analytical Vision	Kareem, Asst. L. N. Q, 2024	دیدگاه تحلیلی در مورد جغرافیای منطقه‌ای	تبیین مفهوم «اقلیم» و جغرافیای منطقه‌ای در کتاب فوق
تحلیل بصری نقشه‌های جغرافی دوره اسلامی (نسخه خطی المسالک و الممالک)	ساره ملکی گیساوندی، حسنعلی پورمند، ۱۳۹۳	تعیین ویژگی بصری نقشه های جغرافیایی جهان اسلام	استخراج ویژگی‌های بصری ترسیمات در یک نسخه خطی مسالک‌الممالک
بررسی انعکاس گرایش‌های قومی، دینی و سیاسی در متون جغرافیایی	صبحه عبادی، آذرتاش آذرنوش، علی بیات، ۱۳۹۹	انعکاس گرایش‌های قومی، دینی و سیاسی	معرفی نمونه‌هایی از انعکاس گرایش‌های مختلف در آثار دو جغرافی نگار

۱-۳. روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش با رویکرد تفسیری-تاریخی و با روش تحلیل محتوا انجام شده است. بدین منظور ابتدا با تحلیل محتوای کتاب مسالک و ممالک یعنی متن ترجمه رساله مسالک‌الممالک انواع منطقه‌بندی در تقسیمات ممالک محاط در دایره اسلام استخراج و براساس متن و مقایسه با برخی نمونه‌های مشابه تحلیل شد. سپس مواردی را که معماری در آن نقش داشته، جدا شد و معرفی گردید. در این مقاله داده‌ها به صورت اسنادی-کتابخانه‌ای گردآوری شد و روش تنظیم مقاله نیز به صورت توصیفی-تحلیلی است.

۱-۴. یافته‌های پژوهش

بررسی قسمتی از جغرافیای تاریخی یزد در ترجمه رساله مسالک‌الممالک نوشته ابوسعق اصطخری نشان داد سرزمین‌های پهناور اما محصور در دایره اسلام در عهد وی و در عهد مترجم رساله، شامل ممالک مختلفی بوده که هر کدام تقسیمات جداگانه‌ای برای معرفی مناطق سکونتی داشتند. تقسیماتی همچون دیار، ولایت، ربع، ناحیه، شهر، پاره‌شهر، قصبه، دیه، طسوج و دستکره که علی‌رغم شباهت‌های لغوی-اصطلاحی به لحاظ معنایی-کارکردی با هم متفاوت بودند. شاخص‌های مختلفی در این نوع تقسیم‌بندی مناطق نقش داشتند. از جمله می‌توان به تفاوت‌های ناشی از نحوه حکمرانی و ساختار حکومتی، ویژگی‌های جغرافیایی و تفاوت‌های فرهنگی اشاره کرد. یکی از این شاخص‌ها که هم خود متأثر از این موارد است و هم بر آن‌ها اثرگذار است، شاخص معماری است. در مسالک و ممالک مصادیق معماری همچون استحکامات شهری، دارالضرب، قصر با معماری خاص و برگرفته از اقلیم فرهنگی هر منطقه در تقسیم‌بندی و تفاوت‌های حاصله نقش داشتند.

۲. بحث و بررسی

۲-۱. تبیین مفهوم و جایگاه معماری در پژوهش حاضر

«معماری» لفظی مشترک برای بیان معانی متعددی است که دایره معانی گسترده‌ای از جمله پیشه معمار، صفت معمار، اثر معمار، مجموعه آثار و آنچه در عالم خارج مانند مجموعه آثار یک معمار، مجموعه بناهای متعلق به یک سبک یا دوره، مجموعه بناهای یک شهر یا منطقه و موارد مشابه را دربرمی‌گیرد. در مجموع می‌توان سه معنای کلی بر آن اطلاق کرد: «فعل یا کنش معماری»، «اثر معماری» و «معمار» که اولی به پیشه و حرفه معمار، آموزش معماری، روند طراحی و ساخت معماری، نظر و اندیشه معمار مربوط می‌شود. دومی هم خود ساخته‌ها و مصادیق معماری و هم مکاتب و دوره‌های برپایی اثر معماری را شامل می‌شود و سومی هم به تک‌تک معماران و هم صنف معمار و حتی بانیان و حامیان آن‌ها اطلاق می‌گردد (بهشتی و قیومی بیدهدی، ۱۳۸۸: ۱۰). در پژوهش پیش رو ضمن عنایت به هر سه معنا بیشتر معنای دوم مد نظر قرار گرفته است.

۲-۲. وضعیت شهری در سده‌های نخستین اسلامی (دوره اصطخری)

به‌طور کلی می‌توان ویژگی‌های اصلی شهر دوره اسلامی به‌ویژه سده‌های نخستین را در نقش سیاسی و دینی آن و کارکردهای اصلی که در آن راستا تحقق می‌یافت، ردیابی کرد. شهر به عنوان مقر قدرت سیاسی، کارکردهایی را در این راستا متحقق می‌کرد؛ و عنصر کالبدی دژ یا ارگ، تجسم فضایی چنین ویژگی‌ای در شهر بود. براساس چنین

کارکردی، شهر اسلامی در تداوم سیاست حکومت مرکزی، حوزه شهری وابسته به خود را براساس الگویی مسلط اداره می‌کرد. این ویژگی سبب شده بود جغرافی‌نگاران مسلمان کارکرد اداری شهر را به عنوان شاخصی مهم در تمییز انواع شهر مد نظر قرار دهند (مقدّسی، ۱۳۶۱، ج ۱: ۶۷-۶۸). کارکرد دینی شهر که بازتابی از محتوای فرهنگی و ویژگی دینی مناسبات اجتماعی در درون جامعه اسلامی بود، در کالبد «مسجد جامع» شهر تجلی می‌یافت (هورانی، ۱۹۷۰: ۲۴-۹؛ استرن، ۱۹۷۰: ۲۵-۵۰). از این رو شهری که «منبر» و «آدینه» داشت، به عنوان «مدینه» شناسایی می‌گردید و البته مدینه جایی بود که در آن عدالت اجرا می‌شد و مقرر دولت یا نمایندگان حکومت و عناصر مذهبی بود. کارکرد اقتصادی شهر نیز که در کالبد «بازار» تجلی می‌یافت و از نظر برخی صاحب‌نظران، مهم‌ترین معیار در تمییز شهر از غیرشهر در جوامع اسلامی بوده است.

۲-۳. حدود تقسیم‌بندی اقالیم در سرزمین‌های اسلامی

یکی از ویژگی‌های مکتب بلخی-اصطخری در علوم جغرافیایی کهن آن است که پیروان این مکتب، جهان اسلام را به نواحی کوچکتر و محدودتری تقسیم کردند و مکه و خانه کعبه را مرکز جهان می‌دانستند (رفیعی، ۱۳۸۶: ۱۰۳). در مسالک‌الممالک اصطخری محدوده سرزمین‌های اسلامی بر بیست اقلیم تقسیم‌بندی شده و از سرزمین وحی نیز به دلیل آنکه خانه خدا در آنجا واقع شده، به عنوان آغاز بحث سخن به میان آمده است؛ «خانه کعبه ناف زمین است و خدای عزوجل آن را در قرآن ام‌القری^۶ خوانده است و ام‌القری قصبه‌ای باشد که دیگر نواحی را به آن بازخوانند» (اصطخری، ۱۳۶۸: ۴). اصطخری به غیر از تقسیم‌بندی اقالیم بیست‌گانه، از یک نوع تقسیم‌بندی کلی دیگری به نام ممالک نام می‌برد که بنابر تعریف خودش معنی ممالک، پادشاهی‌ها است.

وی پنج مملکت مسلمانی، مملکت روم، مملکت چین، مملکت پارس و مملکت هندوستان را معرفی می‌کند. در ابتدا به نظر می‌رسد آنچه به عنوان مراد او از تصنیف کتاب یعنی ذکر اقالیم محاط در دایره اسلام یاد شده، با این تقسیم‌بندی گروه دوم در تناقض باشد، اما بررسی دقیق‌تر متن کتاب نشان می‌دهد که او به ممالکی اشاره کرده که یا کامل یا تا حدودی در دایره اسلام بودند. آنجا که اشاره می‌کند: «چون مسلمانی آشکارا شد، مسلمانان از هر مملکتی نصیبی بگرفتند برین جمله که یاد کرده‌اید: از مملکت روم شام و مصر و اندلس و مغرب و از مملکت هندوستان ...». پس اصطخری اگر از مملکتی همچون روم نام می‌برد، نه به این دلیل که سرزمینی کاملاً اسلامی است، بلکه به این دلیل است که مسلمانان را نیز در خود جای داده است.

با این تفاسیر، اصطخری دو تقسیم‌بندی کلی در معرفی سرزمین‌های جهان اسلام داشته، یکی تقسیم‌بندی براساس اقالیم بیست‌گانه و دیگری تقسیم‌بندی براساس ممالک پادشاهی. تعریف او از اقلیم، مناطق یا سرزمین‌هایی است که جای‌نام^۷ معروفی در آن زمان داشتند و همانطور که خود او تأکید می‌کند، تقسیم‌بندی او بر سیاق اقالیم هفت‌گانه‌ای که در اغلب کتب جغرافیای زمان او و ماقبل او معرفی شدند، نبوده است. تعریف او از مملکت همان است که در بالا اشاره گردید. اصطخری با ترسیم نقشه‌ی سرزمین‌های محصور در دایره اسلام (گنجی، ۱۳۹۰: ۱۰۸-۱۰۹) و در تقسیم‌بندی به اقالیم زیر اشاره می‌کند:

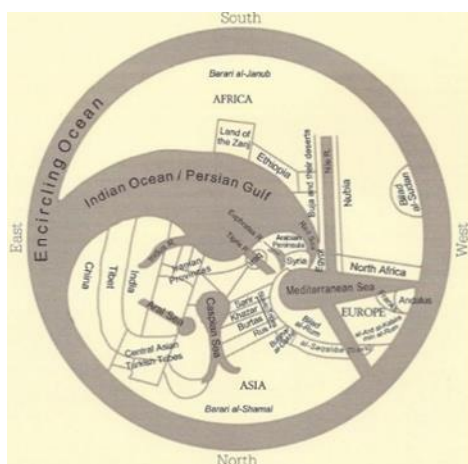
۱. دیار عرب، ۲. دریای پارس، ۳. زمین مغرب، ۴. دیار مصر، ۵. شام، ۶. دریای روم، ۷. دیار جزیره، ۸. دیار عراق، ۹. دیار خوزستان، ۱۰. دیار پارس، ۱۱. دیار کرمان، ۱۲. منصوره و آنچه بدان پیوندند از جمله بلاد سند و هند و

مسلمانان ۱۳. آذربایجان، ۱۴. کوهستان (جبال)، ۱۵. دیلمان، ۱۶. ولایت خزر، ۱۷. بیابانی میان پارس و خراسان، ۱۸. سیستان و هرچه به آن پیوندد ۱۹. خراسان، ۲۰. ماوراءالنهر». در این تقسیم‌بندی هر یک از اقلیم‌ها که در معنای «کشور» و «سرزمین» استفاده می‌شود (بلوکشاف، ۲۰۱۲)، بر حسب عرض جغرافیایی به ده قسمت تقسیم شده که هر یک از این تقسیم‌ها، تقسیمی هندسی را از واحدهای جغرافیایی نشان می‌داد (رفیعی، ۱۳۸۶: ۱۰۴). در ذیل تقسیم‌بندی اقالیم و ممالک، دیگر منطقه‌بندی‌های جزئی‌تری نیز از خلال متن مذکور قابل استخراج است که در ادامه معرفی می‌گردد.

۲-۴. انواع تقسیمات اقالیم اسلامی در قرن ۴ ه.ق

همانطور که از اصطلاح پرکاربرد *صوره/اقلیم* موجود در متن رساله برمی‌آید، موضوع تصویر اقلیم در آن موضوعی اولی است. یادکردن از اقلیم‌های آن زمان که اسلام بدانجا رسیده، اولویت و هدف اصلی او از نوشتن رساله‌اش بوده است. بنابراین، فهم معنای دقیق‌تر اقلیم در رساله او مهم است و لاجرم باید به واژه‌شناسی آن مراجعه کرد؛ چراکه ممکن است مفهوم اقلیم در معنای آب‌وهوا با مفهوم اقلیم در بیان اصطخری یکی انگاشته شود، در صورتی که با هم متفاوت هستند.

اقلیم در لغت معادل منطقه، ناحیه، قلمرو و محل (نوروزی، ۱۳۸۶ "۴۲۵) آمده، از واژه یونانی *klima* برخاسته؛ معادل انگلیسی آن *Region* و در عربی همان اقلیم خوانده می‌شود. نمونه کهن کاربرد این اصطلاح در آثار ارسطو فیلسوف یونانی مربوط به سده‌های قبل از میلاد و اما کاربرد اقلیم به معنای آب‌وهوا در نوشته‌های بطلمیوس مربوط به سده دوم میلادی است (احمدی، ۱۴۰۳: ۶۳-۶۴). بر این مبنا، اصطخری اقلیم را در معنای اول به کار برده و همانگونه که خود او می‌گوید هر موضعی معروف را اقلیمی نام نهاده است. در نهایت با توجه به توضیحاتی که ارائه داده (شکل ۲) می‌توان فهمید مقصود از اقلیم در نوشتار او «کشور» یا «سرزمین» یا «مناطق جغرافیایی وسیع» (شاهین، ۱۳۹۵: ۲۵؛ کریم، ۲۰۲۴) به معنای امروز است. پس در اصل او جغرافیای سرزمین‌های اسلامی را معرفی کرده و از دیار عرب محل ام‌القری (یعنی سرزمین عربستان) بحث را آغاز نموده است. بدین ترتیب، می‌توان گفت مفهوم اقلیم در نوشتار وی معنایی وسیع‌تر از اقلیم در معنای آب‌وهوا دارد و می‌توان گفت حتی معنای دوم را نیز شامل می‌شود. اقلیم در معنای یادشده علاوه بر ویژگی‌های سیاسی، فرهنگی، جغرافیایی و حتی تاریخی ویژگی‌های مربوط به آب و هوای منطقه مورد نظر را نیز دربر می‌گیرد.

شکل ۲: راست؛ نقشه‌ای با عنوان صورالاقالیم در کتاب مسالک الممالک (مأخذ: اصطخری، ۱۳۴۰: ۴)؛ چپ: ترجمه نقشه صورالاقالیم (منبع: myoldmaps.com/early-medieval-monographs)

از آنجا که قسمی از مطالب این رساله بنابر گزارش مترجم آن ممکن است از روی دیگر کتب جغرافیایی آن زمان مانند نوشتار ابوزید بلخی نوشته شده و قسمی دیگر ره‌آورد سفرهای اصطخری و مشاهدات میدانی او باشد، محتمل است اقلیم ذکر شده در این کتاب لزوماً منحصر به همین تعداد نبودند. احتمال می‌رود یا تعداد آن‌ها بیشتر بوده یا با استناد به خود وی، معروفیت نداشتند که مکتوب نشدند.

آنچه در ذیل معرفی اقلیم از آن‌ها یاد شده، شهرها و نواحی و کوه‌ها و رودها و دریاها و بیابان‌های موجود در آن‌ها بود (اصطخری، ۱۳۴۰: ۴). پس جغرافیای طبیعی یکی از شاخص‌های تعیین حد و مرز اقلیم بوده است. در ادامه تقسیمات منطقه‌ای اقلیم اسلامی که در متن ترجمه فارسی آن آمده، معرفی و تبیین می‌گردد. برای هر یک از تقسیمات اصطلاحات خاص و مجزایی استفاده شده است. این اصطلاحات هم ممکن است برخاسته از متن اصلی کتاب باشد و هم ممکن است در نظر مترجم اصطلاحات متنوع جایگزین شده باشند. بزرگ‌ترین تقسیمات اقلیم‌های اسلامی مملکت است که در دایره لغات اصطخری معنای ویژه‌ای دارد و به اجزای کوچکتری تقسیم می‌شوند.

مملکت: از نظر اصطخری معنی ممالک پادشاهی‌ها می‌باشد، یعنی هر مملکتی پادشاه جداگانه دارد. همینجا تفاوت اقلیم با مملکت مشخص می‌شود. اقلیم در معنای تقسیمات جغرافیایی و مملکت در معنای تقسیمات سیاسی اقلیم به کار رفته است. مطابق مطالب رساله مشخص می‌شود بزرگترین تقسیمات سیاسی اقلیم نامبرده همان «مملکت» بوده است. از جمله ممالک معرفی شده توسط اصطخری مملکت مسلمانی، مملکت پارس، مملکت روم، مملکت هندوستان، مملکت چین و ... است. پس مقصود از مملکت مسلمانی اقلیمی از اقلیم بلاد مسلمانان است که پادشاهی بر آن مملکت‌داری می‌کند. حال ممکن است پادشاه ارمنی و مملکت او نیز از ممالک تحت کنترل آرامنه باشد، اما مردم مسلمان نیز در آنجا مستقر باشند. به همین واسطه و با استناد به خود او، این مملکت در زمره اقلیم محاط در دایره اسلام توسط وی معرفی شده است.

اصطخری حدود^۸ این ممالک را از یکدیگر جدا می‌کند؛ چنانکه در یک‌جا اشاره کرده: «مملکت مسلمانی را از حد فرغانه گیرند تا خراسان و کوهستان و عراق و ...» و در جایی دیگر اشاره می‌نماید: «و آنچه از بلس^۹ تا عبادان^{۱۰} است از حد عراق است ...» (اصطخری، ۱۳۶۸: ۱۶-۱۳). از طرف دیگر، او سرزمین سیاهان^{۱۱} در مغرب را فاقد مملکت

می‌شناسد؛ چراکه از نظر وی مملکت باید صاحب پادشاهی باشد و قوام پادشاهی به عقل و هنر و دین و دانش و عمارت و سیاست است. چون مردم این سرزمین سیاهان از این ویژگی‌ها بهره‌مند نیستند، بنابراین از نظر او نمی‌توان اقلیمی را برای آن‌ها نام نهاد (اصطخری، ۱۳۴۰: ۶). به این ترتیب، شاخص دیگر برای تقسیم اقالیم، حدود قلمرو پادشاهی سرزمین‌های مورد ذکر بوده است.

با عنایت به توضیحات متن رساله می‌توان نتیجه گرفت در نگاه اصطخری مملکت دارای سه ویژگی ممتاز است. اول اینکه حکمران و پادشاه دارد، دوم اینکه این پادشاهی در سرزمینی اسم و رسم‌دار قرار گرفته که صاحب عقل و هنر و دین و دانش و آبادانی و سیاست است و سوم اینکه هر مملکتی نسبت به مملکتی دیگر دارای حد و مرز جداشونده است. لذا هرکجا از مملکت سخن گفته، مقصود این است که جمیع موارد بالا در توصیف آن مملکت مد نظر وی بوده است. کما اینکه گاه از مملکت روم سخن می‌گوید گاه از زمین روم. آنجا که مملکت روم را ذکر می‌نماید، با در نظر گرفتن جمیع موارد فوق‌الذکر مطلب خود را بیان می‌کند؛ اما اگر از زمین روم می‌گوید، مقصود ویژگی‌های جغرافیای طبیعی و مرزی آن است. حال در ادامه به ذکر تقسیمات ممالک اشاره می‌گردد.

ولایت: به بخش‌هایی از یک ایالت که یک نفر والی بر آن‌ها فرمانروایی کند، گفته می‌شود. در تعریف ایالت و ولایت چنین آمده است: «ایالت قسمتی از مملکت است که دارای حکومت مرکزی و ولایت حاکم‌نشین جزء است. ولایت قسمتی از مملکت است که دارای یک شهر حاکم‌نشین و توابع باشد، اعم از اینکه حکومت آن تابع پایتخت یا تابع مرکز ولایتی باشد» (مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۲۵). اصطخری آنجا که از ولایات سخن گفته، از ویژگی‌های آن‌ها همچون بزرگی، تعدد تقسیمات جغرافیایی و منطقه‌ای اعم از شهر و روستا و نظایر آن سخن به میان آورده است. به عنوان نمونه، «طنجه ولایتی فراوان است درو شهرها و دیه‌ها و بیابان‌ها باشد از حدود بربر» یا «سوس اقصی ولایتی عظیم است پرنعمت» یا «اندلس ولایتی فراخ است و شهرهای بسیار و آبادان و قصبه آن را قرطبه گویند» (اصطخری، ۱۳۶۸: ۴۳-۴۱). به نظر می‌رسد ولایت خود مشتمل بر تقسیمات کوچکتری بود که گاه تعدادی شهر و روستا را دربرمی‌گرفت. هر ولایتی مطابق توصیفات اصطخری دارای حد کفایت و وسعت زمین، فراخی روزی و نعمت، حدود شهری و غیرشهری (مثلاً بیابانی) بود.

دیوار: دیوار به معنای سرزمین، کشور، موطن از دیگر تعابیری است که وی برای معرفی تقسیمات بلاد به کار گرفته است. «دیوار عرب حجاز است: مکه و مدینه و یمامه و آنچه به آن پیوند و پیوسته است به زمین بحرین و بادیة عراق و بادیة جزیره و بادیة شام و یمن که مشتمل است بر تمامه و نجد و یمن و عمان و مهره و حضرموت و دیوار صنعا و عدن و دیگر نواحی یمن» (بهشتی، ۱۳۸۸: ۱۲۵؛ دهخدا، ۱۳۷۷/ ذیل دیوار). او همچنین از دیوار دیلم، دیوار ماوراءالنهر، دیوار عراق، دیوار شام و مواردی مشابه نام برده است. احتمالاً دیوار یکی از تقسیمات کلی ممالک بوده که شاخص تقسیم‌بندی آن ویژگی‌های قومی-نژادی است. مانند دیوار عرب که به قومیت عرب اطلاق می‌شود یا دیوار دیلم. در خصوص دیلم گفته شده نام دیلمان یا دیلم برگرفته از قوم دیلم بوده که به سرزمین آن‌ها هم اطلاق شده است. به تصریح برخی پژوهشگران، در سرزمینی که امروزه گیلان نامیده می‌شود، دو تیره هم‌نژاد گیل و دیلم به

ترتیب در مناطق جلگه‌ای و کوهستانی آنجا سکونت داشتند. در اوایل دوره اسلامی، گاهی سراسر این سرزمین به نام تیره بزرگ‌تر، دیلمان یا دیلمستان نامیده می‌شد (جعفری، ۱۴۰۳).

در مورد دیار ماوراءالنهر نیز وقتی به پیشینه تاریخی-جغرافیایی آن تا عهد اصطخری رجوع شود، معلوم می‌گردد سرزمین ماوراءالنهر که میانه بین دو رود سیحون و جیحون بوده (سالاری، ۱۴۰۱: ۱۴۷) نیز از تکثر قومیتی برخوردار بوده که از قوم ترکان، قزاق‌ها، ازبک‌ها، تاجیک‌ها، تا اویغوران و سایرین را شامل می‌شد (ابراهیمی، ۱۴۰۱: ۱۲). بنابراین، می‌توان گفت هر بخش از ممالک که دارای حدودی مجزا با وسعت قومیتی و نژادی بودند، با ذکر دیار معرفی شده است.

کوره: اصطلاحی است معرب خوره یونانی که در زبان پهلوی ساسانی رواج داشته و در معانی گوناگون شهر، شهرستان، بخشی از ولایت یا استان به کار رفته است (باستانی راد، ۱۳۸۸: ۲۹). در لغتنامه دهخدا آورده شده: «چندین قریه متصل به هم (ناظم الاطباء). گویند هر شهری کوره‌ای دارد و کوره ناحیه‌ای است که دارای محال^{۱۲} و روستاها باشد» (دهخدا، ۱۳۷۷/ ذیل کوره). یاقوت در معجم البلدان از حمزه اصفهانی نقل کرده که کوره یک واژه فارسی است و ظاهراً این نام در پارسی قدیم «خوره» بوده؛ زیرا همانطور که دهخدا هم اشاره می‌کند، نام دو کوره پارسی از روزگار ساسانیان برجای مانده که تا قرن ۷ و ۸ ه.ق به «اردشیر خره» و «قباد خره» مشهور بودند (دهخدا، ۱۳۷۷). جغرافی دانان اسلامی هم، منطقه‌ای مشتمل بر چند قریه را کوره می‌گفتند و گاه کوره را به استان نیز اطلاق می‌کردند (بهشتی، ۱۳۸۸: ۲۱۲). کوره دارای نواحی متعددی بود، مثل کوره اصطخر که ناحیه یزد و رودان و جوهرقان و دیگر نواحی را شامل می‌شد (اصطخری، ۱۳۶۸: ۹۸). گاه کوره علاوه بر چند قریه به چند شهر نیز تقسیم می‌شد (اصطخری، ۱۳۴۰: ۹۵) و گاه واحد تقسیمات اداری برای بخش‌بندی برخی مناطق بود (همان: ۳۲).

اعراب در دوران اسلامی، تقسیم ایالت فارس را به پنج ولایت بزرگ که هر کدام یک کوره نامیده می‌شد از پادشاهان ساسانی به ارث بردند و این تقسیم تا زمان هجوم مغولان به ایران برقرار بود. هر کوره یک کرسی یا همان مرکز داشت (لسترنج، ۱۳۷۷). مثلاً شهر اصطخر کرسی کوره اصطخر بود.

ربع: ربع در لغت یعنی چهار یک یا یک‌چهارم یک چیز. مثلاً ربع رشیدی از آثار ارزشمند عصر ایلخانی در تبریز شامل چهار دانشکده بوده که هر اربع آن در یک چهارم قسمت مجموعه رشیدآباد قرار داشتند که به نام ربع رشیدی خوانده می‌شد. ربع در دوران اسلامی در معنای بخش یا محله کوره، ناحیه و یا کرسی‌های یک کوره یا ولایت بود. به‌ویژه در خراسان برای هر یک از بخش‌های چهارگانه در آنجا استعمال می‌شد (باستانی راد، ۱۳۹۱: ۴۰). اصطخری خراسان را به چهار ربع (مرو، بلخ، هرات و نیشابور) تقسیم کرده و توس را در شمار شهرهای ربع نیشابور آورده است.

شهر و پاره‌شهر: شهر در لغت به معنای «مدینه و بلد و اجتماع خانه‌های بسیار و عمارات بی‌شمار که مردمان در آن‌ها سکنی می‌کنند در صورتی که بزرگتر از قصبه و قریه و ده باشد» (دهخدا، ۱۳۷۷/ ذیل شهر) است. شهر در قرون اولیه اسلامی مرکز برقراری عدالت اجتماعی و از مراکز مهم تمدن‌ها و حکومت‌های اسلامی و در ولایات از زیرمجموعه‌های ولایت محسوب می‌شد. اصطخری از شهرهای بسیاری در کتاب خود نام برده، مثلاً یکی از اقالیم

بیست‌گانه یعنی خراسان را به چهار شهر بزرگ و به چند کوره تقسیم کرده و برای هر کوره تعدادی شهر برشمرده است. با این حساب شهر بزرگ و کوره از تقسیمات اقلیم و شهر کوچکتر از تقسیمات کوره‌ها به حساب می‌آید. اصطخری برای شهرها ویژگی‌های ممتازی از جغرافیای طبیعی و انسانی برشمرده است. مثلاً در معرفی یکی از شهرهای ایالت جبال نوشته: «گره شهری پراکنده است، آن را کره بودلف خوانند. ... هنوز آثار کوشک‌های ایشان مانده است. کشاورزی و چهارپا دارند و میوه‌ی ایشان از ورو گرد بود. شهری دراز است، مقدار یک فرسنگ^{۱۳} درازی دارد و دو بازار دارد؛ یکی بر در مسجد آدینه و میان این بازار مسافتی دور است». در مورد ورو گرد گفته: «ورو گرد شهری فراخ‌نعمت است، وزرای آل بودلف را بوده است. درازا چند نیم فرسخ باشد و زعفران خیزد از آنجا». یا در مورد نهاوند می‌گوید: «نهاوند بر کوهی نهاده است. رودبارها و بوستان‌ها و میوه بسیار دارند و دو مسجد آدینه دارد: یکی نو و یکی کهن و از نهاوند زعفران خیزد» (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۶۵-۱۶۴). همین‌طور در مورد سایر شهرهایی که نام می‌برد به ویژگی‌های مشخصی از دو جغرافیای نامبرده اشاره می‌کند.

از هندسه و مساحت شهرها یاد کرده و مسافت بین شهری یا درون شهری را به صورت نسبتاً دقیق با واحد فرسنگ یا مرحله یا منزل اعلام می‌کند. مثلاً فاصله شیراز تا یزد را ۷۴ فرسنگ اعلام می‌کند که در حال حاضر نیز فاصله یزد تا شیراز حدود ۴۳۹ کیلومتر تعیین شده که به ۷۴ فرسنگ بسیار نزدیک است. از جغرافیای طبیعی شهرها به مواردی اشاره کرده که در خدمت جغرافیای انسانی است. مثلاً به نهر یا کاریز که منبع تأمین آب شهر است، یا به کشتزار و باغات که منشأ تغذیه اهالی است، یا به منابع طبیعی مانند معادن که محل تأمین معیشت و اشتغال مردم است اشاراتی داشته است. او همچنین از جغرافیای انسانی شهرها اعم از جمعیت ساکن، مشاغل و حرفه ساکنان شهر، شکل ظاهری مردم و نحوه پوشش و لباس و همچنین نحوه آمدوشد افراد مختلف سخن گفته، سپس به ویژگی اصلی شهرها که برآمده از تمدن آن جغرافیا است، اشاره می‌کند. مهم‌ترین آن‌ها عناصر شهر اسلامی است.

به‌طورکلی آنجا که از هندسه و مساحت و مسافت گفته حکایت از وجود حد و مرز مشخصی به لحاظ وسعت و پهنه برای تعریف شهرها دارد. آنجا که نعمات طبیعی شهرها و ویژگی جغرافیای انسانی را نام برده، به بخشی از دلایل شکل‌گیری مدنیت در آن منطقه، جای نام آن و محدثات و کیفیت آن محدثات اشاره کرده که در حقیقت هویت شهری آن را توصیف نموده است. در ذکر محدثات از عناصر شهر اسلامی به عنوان یکی از شاخص‌های این هویت نام برده و حتی گاه تأکید بر این امر نیز دارد. مثلاً در ذکر شهرهای کوره اصطخر خودش تأکید کرده از شهرهایی نام می‌برد که دارای منبر و مسجد آدینه باشند. عناصر نامبرده شامل مسجد جامع (مسجد آدینه، منبر)، ربض، شارستان، بازار، قهندز، قلعه، کاریز (قنات)، قصر و ... هستند. گاه ویژگی معماری و شهرسازی این عناصر را نیز با دقت توصیف کرده است؛ مثلاً مصالح به کاررفته، موقعیت جانمایی، عناصر همجوار، وسعت و هندسه و مواردی از این دست.

او همچنین از تعبیر مصطلح پاره‌شهر استفاده نموده که به نظر می‌رسد با شهر تفاوتی داشته باشد. در جایی می‌نویسد: «مارده و طلیطله^{۱۴} دو پاره‌شهر بزرگند در اندلس» یا در جایی دیگر «حدث مرعش را به‌عنوان دو پاره‌شهر کوچک و آبادان...» معرفی می‌کند (اصطخری، ۱۳۶۸: ۶۵). می‌توان نتیجه گرفت که نسبت میان شهر و پاره‌شهر در میزان و

نموده است (اصطخری، ۱۳۶۸: ۹۷ و ۴۳). لذا به نظر می‌رسد ناحیت کوچکتر از شهر و از بخش‌های آن بوده و در معنای بخش‌های کوچکتر کوره‌ها نیز به کار رفته است. مدعای آن معرفی کوره‌های پنج‌گانه فارس در مسالک و ممالک است که هر کدام به چند نواحی تقسیم می‌شدند.

طسوج: در اصطلاح جغرافی‌دانان اسلامی واحد ارضی کوچکتر و گاهی هم بزرگتر از روستا یا رستاق و گاه کوچکتر از استان یا کوره بود. این لفظ در مسالک و ممالک در ذکر تقسیمات نواحی اردشیر خوره و نیز عراق عرب به کار رفته و احتمالاً تقسیم طسوج براساس نوعی نظام آبیاری انجام می‌شد. با توجه به تقسیم‌بندی‌های مسالک و ممالک، می‌توان طسوج را واحدی ارضی، اقتصادی با تأکید بر تولیدات کشاورزی بین ده و روستا نیز دانست که گاهی در تقسیم‌بندی‌های بزرگتر، در همان معنای روستا ایفای نقش می‌کرد. اشاره‌هایی در برخی منابع وجود دارد مبنی بر اینکه این اصطلاح در دوره ساسانی واحد مالیاتی به شمار می‌رفت. این روند پس از اسلام نیز ادامه یافت و بیشتر در تقسیم‌بندی واحدهای ملکی در گردآوری خراج استفاده می‌شد.

مطابق متن رساله که تقسیمات شیراز را به عنوان مقر عاملان فارس به دوازده طسوج معرفی کرده که در هر طسوجی ناحیت و عمارت وجود داشت، به نظر می‌رسد طسوج از ناحیت بزرگتر بوده است. تقسیم‌بندی بارزتر مملکت به کوره‌ها و بخش‌های کوچکتر به نام تسوک یا طسوج را ابن خردادبه در ذکر سواد^{۱۵} در عراق عجم نیز بیان کرده است (ابن خردادبه، ۱۹۶۷: ۸-۹) که می‌تواند الگوی تقسیمات قرون نخستین اسلامی را به‌ویژه در بخش‌های غربی ایران نشان دهد. البته طسوج مربوط به الگوی تقسیم‌بندی استان‌های هر کوره در زمان ساسانیان به جهت دریافت مالیات بوده (نفیسی، ۱۳۸۷: ۴۶) و در منطقه سواد عراق بلافاصله پس از کوره به کار می‌رفت و معمولاً در عراق واحدی بزرگتر از روستا شمرده می‌شد (باستانی راد، ۱۳۸۷: ۷۹). در این الگو عمارت به‌عنوان وجه ممتاز تعریف طسوج معرفی شده و لذا در این مورد نیز می‌توان معماری را به عنوان یک شاخص هرچند ضعیف در تقسیم‌بندی مورد بحث معرفی کرد.

قصبه: آبادی بزرگ که از چند ده تشکیل شده باشد (معین، ۱۳۸۸/ ذیل قصبه). در قدیم به جای بزرگتر از ده و خردتر از شهر گفته می‌شد (بهشتی، ۱۳۹۸: ۱۹۲). در واقع لفظ قصبه در متون جغرافیایی عموماً به معنی مرکز، کرسی یا بخش حاکم‌نشین یک ناحیه یا کوره یا حتی یک ایالت به کار رفته است (یزدانی‌راد، ۱۳۹۸: ۳۶). در نوشتار اصطخری قصبه از تقسیمات ناحیه است؛ چنانکه وی قصبه‌های زیادی را معرفی و به نواحی آن‌ها اشاره می‌کند. مثلاً «عواصم نام ناحیتی است و قصبه آن را انطاکیه گویند» یا «قنسرین قصبه حلب است ... و ناحیت را کوره قنسرین خوانند» یا «ناحیه جوبرقان، قصبه آن را مشگان خوانند» (اصطخری، ۱۳۶۸: ۶۴ و ۹۸). آنچه از این اشارات بر می‌آید، گویای آن است که برخی شهرها دارای نواحی و برخی نواحی دارای قصبه بودند.

در جایی دیگر اشاره شده که شبورقان روستا است و قصبه آن را کندرم خوانند یا اینکه گوزکانان ناحیت است و قصبه آن جهودستان است و یا بدخشان اقلیمی است، شهرها و روستاها دارد و قصبه آن را بدخشان خوانند (اشرف، ۱۳۵۳: ۱۳). پس علاوه بر شهر و ناحیت برخی روستاها نیز دارای مرکز یا قصبه بودند. با توجه به متن اصطخری به نظر می‌رسد او قصبه را به جای مرکز یک ناحیه یا شهر یا روستایی که جنبه مرکزی و اداری داشت، استفاده کرده

باشد. البته قصبه‌ها مکان‌هایی برخوردار از تمرکز اقتصادی مانند بازارهای فعال بودند و مسجد جامع باشکوه، کهن‌دژ و دارالاماره، خزان، انبار، دیگر مشخصه‌های شهرهای بزرگ آن زمان را نیز دارا بودند. وجود ضرابخانه یا دارالضرب در قصبه‌ها که به ضرب سکه مشغول بودند، دیگر مشخصه قصبه‌ها محسوب می‌شد (باستانی راد، ۱۳۸۸: ۳۲).

قصبه گاه پایتخت ایالتی بوده که در دوره‌هایی هر یک از واحدهای تقسیمات کشوری را به این نام می‌خواندند. نقل شده مقدسی از سه نوع شهر در قرن سوم تا ششم ه.ق یعنی؛ مصر، قصبه و مدینه یاد می‌کند که اولی را به مثابه پادشاهان، دومی را به مثابه پاسداران و سومی را به منزله سربازان می‌شناسد (اشرف، ۱۳۵۳: ۸-۱۳). به این ترتیب، نسبت میان شهر و قصبه را می‌توان فهمید. در اینجا نیز معماری وجه مشخص و ممتاز قصبه نسبت به سایر تقسیمات سیاسی ممالک در نظر گرفته شده است. وجود ضرابخانه یا دارالضرب با معماری و عملکرد مشخص، وجود مسجد آدینه یا جامع باشکوه، وجود بازارهای فعال به لحاظ کارکردی با معماری که ستون فقرات شهر محسوب می‌شد (طیبی، ۱۳۹۹: ۱۵۵-۱۷۱)، وجود استحکامات و معماری تدافعی و غیره از مشخصه‌های ممتاز این شهرهای با مرکزیت ایالت به نام قصبه بوده است.

حومه: واژه حومه در مسالک و ممالک به معنای متداول فارسی که حاشیه و اطراف و روستاهای پیرامون یک شهر را می‌رساند، به کار نرفته، بلکه به معنای بزرگ‌ترین و مهم‌ترین شهرهای یک ناحیه یا مهم‌ترین مرکز یک شهر یا ناحیه بوده است. بنابراین گاه از قصبه‌هایی نام برده شده که حومه هم بودند، یعنی علاوه بر اینکه مرکز یک ناحیه یا کوره به شمار می‌رفتند، از مهم‌ترین آن‌ها نیز محسوب می‌شدند. مانند کته که اصطخری آن را هم از قصبه و هم حومه شهر یزد در کوره اصطخر معرفی کرده است. مطابق پژوهش یزدانی راد مترجم فارسی مسالک و ممالک واژه حومه را به حد یعنی لبه و مرز ترجمه کرده است (یزدانی راد، ۱۳۹۸: ۳۶-۳۷).

قریه: قریه از دیگر تعبیری است که اصطخری در ذکر تقسیمات اقلیم به آن اشاره داشته است. در برخی منابع جغرافیای تاریخی در دوران اسلامی به زبان عربی، به جای ده (یا همان دیه) معادل عربی آن یعنی قریه، به کار رفته است. این اصطلاح به معنای جامعه شهری و مدنی در قرآن نیز به تعداد ۶۰ بار مورد اشاره قرار گرفته است. در اصطلاح قرآن همه آبادی‌های روی زمین - چه بزرگ و چه کوچک - با تابلوی قریه شناسانده می‌شوند، مگر اینکه با ملاک‌های ویژه‌ای سازگاری داشته باشند (رهبری، ۱۳۸۷: ۳۲۰). در زبان آرامی قریه در معنای شهر کاربرد داشته، اما در زبان عربی و به‌ویژه پس از اسلام، قریه گذشته از معنای شهر در معنای روستا نیز به کار می‌رفت (باستانی راد، ۱۳۸۸: ۲۶). چنانکه از بررسی فهرست لغات در مسالک و ممالک یعنی متن ترجمه کتاب مشخص شد، اصطلاح قریه در این ترجمه وجود ندارد و به جای آن واژه دیه یا ده استفاده شده است. در ترجمه مسالک‌الممالک علاوه بر دیه یا ده، از اصطلاح «رستاق» و دو مورد هم از خود اصطلاح «روستا» استفاده شده (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۱۶ و ۲۱۰ و ۲۴۲) که به تفاوت‌های آن‌ها اشاره می‌شود.

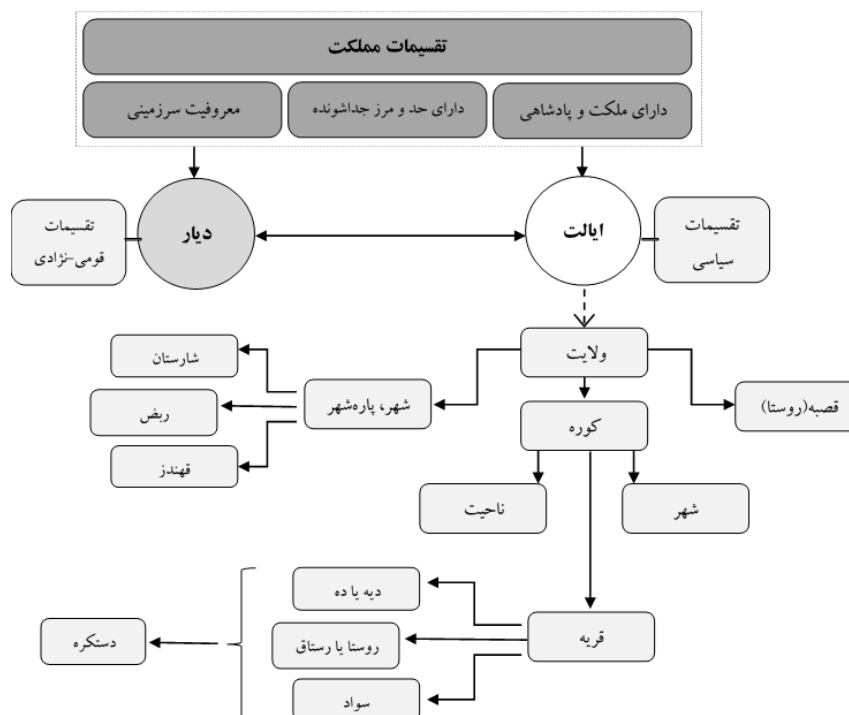
این تفاوت‌ها را باید در قرن ۵ و ۶ جستجو کرد؛ چراکه رساله اصطخری در این قرون ترجمه شده و این اصطلاحات ترجمه قریه در این رساله هستند. «دیه یا ده» در گذشته با شهرک‌ها یا حتی برخی شهرهای سرزمین‌هایی برابری می‌کرد که پیشینه شهرنشینی در آن‌ها سابقه چندانی نداشت. گذشته از این اینکه دیه‌ها به‌صورت انبوه و متراکم بودند

گاه به دلیل انبوه تولید محصولات نیز شهرت داشتند. به عنوان مثال، اصطخری دربارهٔ دیه‌های بخارا می‌گوید «کوشک‌ها و باغ‌ها و بوستان‌ها در همدیگر ساخته است و دیه‌ها به نزدیک یکدیگر، چنان کی باغ‌ها همه پیوسته باشد، مقدار دوازده فرسنگ در دوازده فرسنگ». در ایران همواره این موقعیت فراهم بوده که متناسب با روند دهنشینی به سوی شهرنشینی، دیه‌های کوچک به روستاها، شهرها، مراکز استان‌ها یا حتی پایتخت‌هایی بزرگ تبدیل شوند. از این حیث اگرچه در این قرون ده یا دیه معادل عربی قریه بوده، اما دیه‌های برخی مناطق ایران به‌ویژه خراسان را نمی‌توان با قریه در معنای عمومی آن در سرزمینی مانند جزیره‌العرب مقایسه کرد (باستانی راد، ۱۳۸۷: ۷۵).

«روستا» در واقع واحدی است بزرگتر از ده که گاه هر روستا مجموعه‌ای از چند ده به صورت پیوسته یا پراکنده را نیز در بر می‌گیرد. به یک تعبیر مزارع دیه را «رستاق» یا «روستا» نامیده‌اند. در برخی متون رستاق عبارت بود از یک مرکز شهری نه چندان بزرگ، برای داد و ستد با دیه‌هایی در اطراف که در کنار رودخانه‌ها یا در حوزهٔ قنات‌ها واقع بودند. رستاق واحدی خودبسنده بود. در نتیجه لهجهٔ رایج در آن با جاهای دیگر تفاوت داشت. روستاها ممکن بود از بسیاری عناصر شکل‌دهندهٔ شهر مانند کهنه‌ژ (اما به صورت قلعهٔ دهقانان بزرگ، خوانین دوره‌های میانه و متأخر) جامع و منبر، بازار و صدها و بلکه هزاران ده برخوردار باشند (همان). شهرهای ایران در سدهٔ ۴ ه.ق، رستاق‌های فراوان و دیه‌های بسیار داشتند. در مسالک و ممالک اصطخری که از روستای کهرگان و چند روستای دیگر در توضیح پیرامون روستاهای هرات همچنین روستاهای کوشان و سیاوشان در خراسان، از این واژه استفاده شده است. **دستکره:** «دستگرد» یا «دستکرت» واژه‌ای است که در متون پهلوی ساسانی بسیار به کار رفته و در دوران اسلامی به‌ویژه قرن ۴ ه.ق به صورت «دستگرد» و «دستکره» دیده می‌شود. دستکره مفهوم املاک داشته که جدا از ده بوده و پادشاهان برای خود به صورت مزرعه یا آبادی ایجاد می‌کردند. دستکرها در واقع بین روستاها ساخته می‌شدند و گاه ممکن بود یک ده یا روستا چند دستکره داشته باشد. گاهی یک دستکره چنان اهمیت پیدا می‌کرد که بر گرد آن بناهایی چند ساخته و از فرودست‌ترین مرتبه‌ی مکانی در تقسیمات ارضی، به شهری نام‌آور تبدیل می‌شد. گاهی هم به گونهٔ نام خاص یک ملک در می‌آمد که دستکره‌الملک به معنای دستکرت شاهی خوانده می‌شد (همان: ۶۷).

اصطخری می‌گوید: «دستکره آبادان است و حصنی گلین دارد، اندرونش فارغ است و آن جا مزرعه‌ای هست. گویند کی پادشاه گاه‌گاه آنجا مقام کردی، آن را دستکره‌الملک خوانند» (اصطخری، ۱۳۴۰: ۸۷). البته برخی دستکرها را با ملک منطبق دانسته و باور دارند در تقسیمات سیاسی و اداری کشور، دستکره در میان نواحی مسکونی آخرین مقام را داشت. این نواحی عبارت بودند از شهر، قصبه‌ی دارای بازار، ده و دستکره (باستانی راد به نقل از پیگولوسکایا، ۱۳۸۷: ۶۷). در هر صورت تعریف و جایگیری دستکره در تقسیمات اقالیم با شاخص معماری پیوند خورده است. ناحیهٔ مسکونی و املاک که در تعریف آن نقش دارند، از مصادیق معماری هستند. همچنان که در بالا هم اشاره شد، گاهی اهمیت دستکره به معماری ابنیه اطراف آن بستگی پیدا می‌کرد. با این تفاسیر دستکره کوچک‌ترین واحد تقسیمات اقالیم نامبرده توسط اصطخری است.

در نهایت برای جمع‌بندی انواع منطقه‌بندی و تقسیمات ممالک اسلامی متکی بر مسالک‌الممالک اصطخری نمودار مندرج در نمودار (۱) ارائه می‌گردد.

نمودار ۱: ذکر تقسیمات ممالک اسلامی متکی بر مسالک‌الممالک (مأخذ: نگارنده)

۳. نتیجه‌گیری

بررسی انواع تقسیمات جغرافیایی و منطقه‌ای ذکر شده در مسالک و ممالک اصطخری حاکی از چند نکته است که ذکر می‌شود. اولین نکته وسعت و پهنه ممالک محاط در دایره اسلام و نیز رونق مدنیت در این ممالک است. نکته بعدی رشد علمی جغرافی دانان مسلمان در عهد اصطخری است که شخصی چون او توانسته با این دقت هم این پهنا را مجسم کند و به تصویر بکشد و هم نسبت به ویژگی‌های جغرافیای طبیعی و انسانی آن عصر مسلط باشد. مطابق نوشتار اصطخری وسعت و گستردگی سرزمین‌های محاط در دایره اسلام نیاز به منطقه‌بندی و تقسیمات سیاسی و جغرافیایی داشته است. هرچند برخی از این تقسیمات یادگار دوران قبل از اسلام بوده، اما برخی دیگر نیز در دوران اسلامی تغییراتی رو به رشد داشته، مثلاً از روستا به شهر یا به پایتخت تحویل یافتند.

مطابق مسالک و ممالک تقسیمات کلی اقالیم از مملکت آغاز می‌شد و بزرگترین تقسیمات اقلیم‌های مسلمانی مملکت و کوچک‌ترین واحد شناسایی شده در آن دستکره بود. مملکت براساس پادشاهی و قدرت سیاسی تعریف می‌شد و دارای سه ویژگی ممتاز بود، یکی اینکه حکمران و پادشاه داشت، دوم اینکه در سرزمینی اسم و رسم‌دار این پادشاهی قرار گرفته که صاحب عقل و هنر و دین و دانش و آبادانی و سیاست بود و سوم اینکه هر مملکتی نسبت به مملکتی دیگر دارای حد و مرز جداشونده بود. تقسیمات بعدی دیار و ایالت-ولایات بودند که هر کدام حاکم یا والی داشتند و در حوزه نفوذ هر حاکم شهر و کوره و قصبه و ناحیه و ربع و دیه و روستا و دستکره شکل

می‌گرفتند. این گونه تقسیم‌بندی و نام‌گذاری‌ها در تناسب با سلسله‌مراتب اراضی از نظر کارکرد، وسعت، موقعیت جغرافیایی، فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی بوده و همسان با پیوندهای فرهنگی اقوام و نژادها با یکدیگر نام‌های متعددی در ادبیات اداری- سیاسی اقالیم و مناطق در سرزمین‌های اسلامی برای آن‌ها به کار گرفته شده است. گاه از چند نام و مفهوم در یک معنای واحد برای اقالیم فرهنگی استفاده می‌شد، مثلاً تعریف روستا در ممالک پارس با ممالک عرب با هم متفاوت بود و دقت نظر مترجم در انتخاب واژگان برای ترجمه مفهوم واحد با عنایت به این تفاوت‌ها تحسین‌برانگیز است.

با استناد به متن مذکور چنین منطقه‌بندی هم تقسیم قدرت و نفوذ و کنترل را برای خلفا و حکام ممالک آسانتر می‌کرد و هم نحوه توزیع خدمات و دریافت بیت‌المال و خراج و سایر قوانین دولتی را سهل می‌نمود. البته به عکس هم می‌تواند به عنوان نتیجه بحث ارائه شود؛ اینکه وسعت جغرافیایی ممالک و اقالیم مسلمانی باعث تنوع و تعدد قومی-نژادی، عوارض طبیعی و نواحی جغرافیایی متعدد، تعدد و قبایل، شکل‌گیری کانون‌های متعدد شهری در این اقالیم، مناطق مرزی و سرحدی وسیع و تقسیم‌بندی این اقالیم بر اساس جهات جغرافیایی می‌شد.

البته این تقسیمات براساس شاخص‌هایی انجام شده است. شاخص‌هایی که در این پژوهش استخراج شد، شامل چند مورد است. مهم‌ترین آن نام‌نشان اسلام و پس از آن جای نام اقالیم و مناطق و مکان‌ها بود. پس از آن جغرافیای طبیعی آن مناطق و اماکن که حد و مرز اقالیم را تعیین و تعریف می‌کرد، مانند کوه و دره و کویر و راه و نظایر آن. دیگر شاخص جغرافیای انسانی بود. مواردی همچون سرحد و قلمرو پادشاهی و نیز ویژگی‌های قومی و نژادی را می‌توان ذیل جغرافیای انسانی تبیین کرد. در این میان، معماری نیز به‌عنوان شاخص منطقه‌بندی و تقسیمات قابل توجه بود. از بین معانی متعددی که می‌توان برای معماری احصا کرد، مصادیق معماری به مثابه شاخص تقسیمات شهر، طسوج، قصبه و دستکزه قابل توجه بود. مصادیقی همچون مسجد آدینه یا جامع و منبر، بازار، ربض و شارستان، دارالضرب و مواردی از این دست در ایجاد تفاوت‌های کارکردی تقسیمات مذکور نقش مهمی داشتند. معماری به مثابه عمارت در مقیاس آبادانی عمرانی نیز نمونه‌ی دیگری از شاخص معماری در این تقسیم‌بندی بود. همچنین معماری به مثابه املاک و ثروت املاکی نیز می‌تواند در ذیل این مصادیق تبیین شود. نکته قابل توجه این پژوهش نقش اثرگذار معماری در ایجاد تفاوت کارکردی بین شهر، طسوج، قصبه و دستکزه بود در حالی که به لحاظ معنای و اصطلاحی ممکن است این موارد در ذیل یک معنا قرار گیرند. در اصل یکی از عواملی که کارکرد اصلی این تقسیمات را از هم متمایز می‌کرد شاخص معماری بود.

یادداشت‌ها

^۱ - اشاره به سوره آل عمران / آیه ۱۳۷

^۲ - برند فرهنگی

^۳ - مشخصات کامل: ابواسحاق ابراهیم‌بن محمد بن محمد الفارسی الاضطخری متوفی ۳۴۶ ه.ق

^۴ - در این پژوهش هرکجا از اصطلاح بلاد نقل قول شده در معنای سرزمین‌ها و مقصود سرزمین‌های است که اضطخری مورد توجه قرار داده است.

۶- اشاره به سوره شوری/ آیه ۷

۷- یعنی وجه تسمیه یک مکان معادل لاتین آن Toponym است.

۸- جمع حد به معنای: حائل میان دو چیز، کرانه، مرز (دهخدا، ۱۳۷۷: ۶/ ۸۷۸۶).

۹- نام شهری است.

۱۰- نام آبادان تا پیش از ۱۳۱۴ش که به پیشنهاد فرهنگستان ایران و تصویب دولت، تلفظ و رسم الخط امروزی را پیدا کرد، به شکل عبادان خوانده و نوشته می‌شد. همچنین باید دانست که عبادان از ولایات تابعه بصره به شمار می‌آمده است. البته راه «بصره - عبادان» به طور جزئی، چنین بود که از بصره تا ابله، دو برید (پیک)، سپس تا «بیان» یک مرحله، و بعد تا عبادان یک مرحله دیگر راه بود.

۱۱- احتمالاً مقصود سیاه‌پوستان باشد.

۱۲- جمع محل و محله

۱۳- هر فرسنگ معادل حدود ۶ کیلومتر است.

۱۴- تولدو (اسپانیایی: Toledo، عربی: طَلَيْطَلَه) مرکز استان تولدوی اسپانیای امروزی است.

۱۵- بخش واقع میان دجله و فرات را در زمان خلفای عباسی سواد می‌گفتند.

سپاسگزاری

نگارندگان بر خود لازم/فرض می‌دانند از خانم دکتر آسیه ذبیح‌نیا عمران به خاطر مطالعه متن مقاله حاضر و ارائه نظرهای ارزشمند سپاسگزاری نمایند.

منابع

- ابن حوقل (۱۳۶۶). *سفرنامه ابن حوقل (ایران در صوره الارض)*، ترجمه جعفر شعار، تهران: امیرکبیر.
- ابن خردادبه، عبیدالله بن عبدالله (۱۹۶۷). *المسالك الممالک*، تصحیح میخائیل یان دخویه، لیدن: مطبعه بریل.
- ابراهیمی، فهیمه (۱۴۰۱). «تجزیه سیاسی ماوراءالنهر در ادوار سه‌گانه ازبکی، تزاری و بلشویکی»، *فصلنامه مطالعات تاریخ اسلام*، ش ۵۵، ۳۰-۵.
- احمدی، علی (۱۴۰۳). «درآمدی بر مفهوم‌شناسی اقلیم فرهنگی با تأکید بر اقلیم‌بندی فرهنگی ایران»، *فصلنامه مطالعات راهبردی فرهنگ*، ش ۴، ۸۴-۵۳.
- اروجی، فاطمه. علیپور، جواد (۱۳۹۲). «ساخت دفاع شهری ماوراءالنهر در قرون نخستین اسلامی»، *تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران*، دوره ۲، ش ۲، ۴۳-۱۹.
- اشرف، احمد (۱۳۵۳). «تحقیق در مسائل ایران: ویژگی‌های تاریخی شهرنشینی در ایران»، *نامه علوم اجتماعی*، دوره قدیم، ش ۴، ۷-۴۹.
- اصطخری، ابواسحق ابراهیم (۱۳۴۰). *مسالك و ممالک (ترجمه فارسی مسالك الممالک)*، به کوشش ایرج افشار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- اصطخری، ابواسحق ابراهیم (۱۳۶۸). *مسالك و ممالک*، به اهتمام ایرج افشار، چاپ سوم، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- باستانی راد، حسن (۱۳۸۷). «واژه‌شناسی تاریخی ده و روستا در ایران»، *تاریخ ایران*، ش ۵۹/۵، ۸۸-۶۵.
- باستانی راد، حسن (۱۳۸۸). «واژه‌شناسی تاریخی شهر در ایران»، *فصلنامه فرهنگ*، ش ۷۲، ۱۹-۵۶.
- باستانی راد، حسن (۱۳۹۱). «کوی (محل) در شهرهای ایرانی سده‌های نخستین اسلامی»، *نشریه پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام*، دوره ۶، ش ۱۰، ۱-۳۰.

بهشتی، سیدمحمد. قیومی بیدهندی، مهرداد (۱۳۸۸). فرهنگ نامۀ معماری ایران در مراجع فارسی، جلد اول، تهران: انتشارات متن.

جعفری، شیوا. «دیلمان». در وبگاه مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی (دست‌یابی در ۲۱ آذر ۱۴۰۳):

<https://www.cgie.org.ir/fa/article/246012/> دیلمان

جعفری، یعقوب (۱۳۶۷)، «تاریخ نویسان و جغرافی دانان اسلامی»، ماهنامه درس‌هایی از مکتب اسلام، س ۲۸، ش ۴۹-۴۵. جوادپور، آیلار. نژاد ابراهیمی، احد. بیٹی، حامد (۱۴۰۲). «معماری دروازه در استحکامات دفاعی برج و باروی شهرهای ایران»، باغ نظر، ش ۱۲۸، ۲۷-۳۸.

حسینی‌زاده مهرجردی، سعیده. ذبیح نیا عمران، آسیه (۱۳۹۲). «بررسی معماری استحکامات در سفرنامه ناصر خسرو»، فصلنامه پژوهش‌های ادبی و بلاغی، ش ۴، ۱۲۵-۱۱۲.

دهخدا، علی اکبر، لغت‌نامه دهخدا، تهران: دانشگاه تهران.

رفیعی، حسن‌رضا (۱۳۷۷). «نقش جغرافیدانان مسلمان ایرانی در توسعه علم جغرافیا»، پژوهش‌های جغرافیایی، دوره ۳۹، ش ۵ (۱۳۸۶)، ۹۵-۱۱۴.

رهبری، حسن (۱۳۸۷). «شهر و روستا در فرهنگ قرآن»، فصلنامه پژوهش‌های قرآنی، ش ۵۵، ۳۲۰.

سالاری شادی، علی (۱۴۰۱). «چرایی وزمینۀ های شکوفایی حیات مادی و اقتصادی ماوراءالنهر در قرون نخستین اسلامی»، تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، دوره ۱۱، ش ۲، ۱۴۵-۱۷۰.

شاهین، مهدی. سپهوند، اسماعیل. خوش‌آب، فرزاد (۱۳۹۵)، «بررسی خلیج فارس از نگاه جغرافیای تاریخی مسلمانان؛ مطالعه موردی: مسالک و ممالک اصطخری»، مطالعات فرهنگی و سیاسی خلیج فارس، دوره ۳، ش ۱۰، ۴۴-۲۱.

عبادی، صبحه. آذرنوش، آذرتاش. بیات، علی (۱۳۹۹). «بررسی انعکاس گرایش‌های قومی، دینی و سیاسی در متون جغرافیایی: بررسی موردی المسالک و الممالک اصطخری و احسن التقاسیم مقدسی»، پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی، ش ۵۳، ۹۳-۷۳.

علائی، سیروس (۱۳۷۱). «نظری به نقشه‌های قدیمی ایران»، مجله ایران‌شناسی، س چهارم، ش ۱۴، ۳۰۲-۲۶۹.

قبول، احسان. رادمرد، عبد‌الله‌گلی، محمد‌رضا. «بررسی و تحلیل تصویر سیستان در المسالک و الممالک اصطخری». کاوش نامه ادبیات تطبیقی، ش ۱۴ (۱۴۰۳)، ۶۹-۹۵.

گنجی، محمد حسن و انوری، امیرهوشنگ (۱۳۹۰). «نقشه و نقشه‌نگاری در تمدن اسلامی»، فصلنامه مطالعات تاریخ اسلام، س ۳، ش ۹، ۹۷-۱۲۶.

ملکی گیساوندی، سارا. پورمند، حسنعلی (۱۳۹۳). «تحلیل بصری نقشه‌های جغرافی دوره اسلامی (موردپژوهی نسخه خطی المسالک و الممالک موجود در کتاب خانه و موزه ملی ملک)»، پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی، س ۴۷، ش ۱، ۱۴۸-۱۲۵.

م.ه (۱۳۲۸)، «مورخان اسلام: آغاز تاریخ نویسی در اسلام»، ماهنامه دانش، ش ۵، ۲۷۶-۲۷۸.

معین، محمد (۱۳۸۶). فرهنگ کامل فارسی معین، تهران: فردوس.

مقدسی، ابو‌عبدالله محمدبن‌احمد (۱۳۶۱). احسن‌التقسیم فی معرفه الاقالیم. ترجمه علی‌نقی منزوی. تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان.

مؤذنی، علی محمد (۱۳۷۵). «جهانگردی و سفرنامه نویسی در اسلام و ایران»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، س ۳۴، ش ۲ و ۳، ۸۵-۱۰۰.

نقیسی، سعید (۱۳۸۷). تاریخ تمدن ایران ساسانی. تهران: کتاب پارسه.
 نوروزی خیابانی، مهدی (۱۳۸۶). فرهنگ جامع لغات و اصطلاحات سیاسی. چاپ سوم. تهران: نی.
 یزدانی‌راد، علی (۱۳۹۸). «جستاری در نقد باورها و دیدگاه‌های معمول درباره جغرافیای تاریخ و تاریخ یزد تا سده پنجم هجری»، فصلنامه فرهنگ یزد، ش، ۲۷-۵۴.
 طیبی، سید موسی‌الرضا. خادم زاد، محمدحسن (۱۳۹۹). «بازشناخت مولفه‌های بازار در شهر ایرانی - اسلامی». نشریه علمی اندیشه معماری، ش ۷، ۱۵۵-۱۷۱.

References

- Ahmadi, A. (2024). An introduction to the conceptualization of cultural region with emphasis on the cultural regions of Iran. *Strategic Studies of Culture*, 4(2), 53-84. doi: 10.22083/scsj.2024.442596.1147. (in Persian)
- Al-Asadi, Shamkhi Faysal (2016). "Natural Geography of Al-Istakhri." Basic Education College Magazine for Educational and Humanities Sciences 27.
- Ashraf, A. (1974). Research on Issues in Iran: Historical Characteristics of Urbanization in Iran, *Sociological Review*, 3(4), 7-49. doi: 10.22059/jsr.1974.93732. (in Persian)
- Ağarı, Murat (2015). "İstahrî ve Mesâlikü'l-Memâlik'i." *Journal of History, Culture & Art Research/Tarih Kültür ve Sanat Arastirmalari Dergisi* 4, no. 1
- Bastani Rad, H (2008). Historical Etymology of the Word "Village" in Iran. *Tārīkh-i Īrān*, 1(1), 65-88. (in Persian)
- Bastani Rad, H (2010). Historical Lexicology of Cities in Iran. *Culture*, vol. 22 no. 72. 19-56. <https://sid.ir/paper/495076/fa>. (in Persian)
- Bastani Rad, H (2012). District in the Iranian Cities of Early Islamic Centuries. *Journal of Historical Researches of Iran and Islam*, 6(10), 1-30. doi: 10.22111/jhr.2012.1373
- Bolshakov, O. G (2012), "Estekri, Abu Eshaq Ebrahimvol" in Encyclopedia Iranica Foundation. VIII, Fasc. 6, pp. 646-647,
- De Goeje, Michael Jan (1871). "Die Istakhrī-Balkhī Frage." *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 25, no. 1/2: 42-58.
- Gizbulaev, Magomed A (2022). "The 10th-Century Arab Geographers Al-Istakhri and Ibn Hawqal on Qabq." *Pis' mennye pamiatniki Vostoka* 19, no. 4: 93-105.
- Hourani, A.H. 1970. "Introduction: the Islamic city in the light of recent research", *The Islamic City; A Colloquium Papers of Islamic History*, edited by Hourani, A.H. and Stern, S.M.I. Oxford: Bruno Cassirer .
- Kareem, Asst Lect Narjis Qasim (2024). "Regional Geography in the Book of Paths and Kingdoms by Al-Istakhri" An Analytical Vision". *Journal of the college of basic education* 30, no. 126.
- Miquel, André (1973). "La description du Maghreb dans la géographie d'al-Içt'akhrî." *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée* 15, no. 1: 231-239.
- Strano, E., Zanin, M., Estrada, E. et al. (2013) "Spatially embedded socio-technical complex networks". *Eur. Phys. J. Spec. Top.* 215, 1-4.
- Ebrahimi F (2022). The Political Disintegration of Transoxiana during three eras of Uzbekids, Tsarists, Bolsheviks. *Historical Studies of Islam*, 14(5): 5-30, URL: <http://journal.ptc.ac.ir/article-1-998-fa.html>. (in Persian)
- Stern, S.M. 1970. "The constitution of the Islamic city", *The Islamic City; A Colloquium Papers of Islamic History*, ed. by Hourani, A. H. and Stern, S.M.I. Bruno Cassirer, Oxford.
- Ebadi, S. Azarnoosh, A. and Bayat, A. (2020). Investigating the Reflection of Ethnic, Religious, and Political Orientations in Geographic Texts: A Case Study of Al-Kitāb Al-Masālik Wa L-Mamālik by

- al-Iṣṭakhrī and Kitāb Aḥsan al-Taḳāsīm by al-Maqdisī. *Iranian Journal for the History of Islamic Civilization*, 53(1), 73-93. doi: 10.22059/jhic.2020.264925.653929. (in Persian)
- Ganji M H, Anvari A H (2011), Map and Cartography in Islamic civilization. *Historical studies of Islam*, 3(9), 97-126. URL: <http://journal.pte.ac.ir/article-1-167-fa.html>. (in Persian)
- Ghabool, E., Radmard, A., & Goli, M. (2024). The Image of Sistan in Istakhrī's Al-Masalik Wa'l-Mamalik. *Research in Comparative Literature*, 14(3), 69-95. doi: 10.22126/jccl.2024.9891.2554. (in Persian)
- Hoseinyzadeht S and Zabihnia Emran, A (2013). To Explain The Architecture of Fortifications in the Hakim Nasser Khosrow Qbadyany,s Logbook In The City Travels. *Literary and rhetorical research*, 1(4), 112-125. (in Persian)
- Javadpour, A. Nejad Ebrahimi, A. and Beyti, H. (2024). The Architecture of the Gate in the Defense Fortifications of the Towers and Ramparts of Iran's City. *The Monthly Scientific Journal of Bagh-e Nazar*, 20(128), 27-38. doi: 10.22034/bagh.2023.408292.5427. (in Persian)
- Malaki Gisavandani, S. and Pourmand, H. (2014). Visual analysis of Islamic geographic maps. *Iranian Journal for the History of Islamic Civilization*, 47(1), 125-148. doi: 10.22059/jhic.2017.235476.653782. (in Persian)
- Orouji, F. and Alipour, J. (2014). Urban Defense Structure of Transoxiana in the Early Islamic Centuries: With an Emphasis on Bokhara and Samarkand. *Tahqiqāt-e Târix-e Eqtesâdi (Economic History Studies)*, 2(2), 19-43. (in Persian)
- Rafiei, H. (2007). The role of Iranian Muslim geographers in the development of geography., *Geographical research quaterly*, 39(7), 95-114. (in Persian)
- Rahbarī, H. (2008). Cities and Villages in the Culture of the Qur'an. *Qru'anic Reserches*, 14(54-55), 320-341. (in Persian)
- Salarishadi, A. (2022). The reasons and backgrounds of material life and economic Transoxiana in the first centuries of Islam. *Tahqiqāt-e Târix-e Eqtesâdi (Economic History Studies)*, 11(2), 145-170. doi: 10.30465/sehs.2022.42213.1834. (in Persian)
- Tabasi, S. M. and khademzade, M. H. (2020). Recognition of Bazar's components in Iranian- Islamic city. *Journal of Architectural Thought*, 4(7), 155-171. doi: 10.30479/at.2020.11954.1366. (in Persian)
- Yazdani rad, A. (2020). An Essay on the Critique of Common Beliefs and Views on the Historical Geography and History of Yazd up to the Fifth Century AH. *Culture of Yazd*, 1(4), 27-54. doi: 10.22034/fyazd.2020.122394. (in Persian)
- <https://myoldmaps.com/early-medieval-monographs/211-al-istakhris-world-map/211-istakhri.pdf>
- <https://collection.louvreabudhabi.ae/en/object/kitab-al-masalik-wa-al-mamalik-an-illustrated-description-of-the-world-100098432>
- https://www.researchgate.net/publication/250916784_The_Image_of_the_Divided_City_Through_Maps_the_Territory_Without_Territory/figures?lo=1